

1. A projekt előfeltételei

A munka tárgyának és jelentőségének felméréséhez két oldalról indulhatunk el:

1.1. *A magyar zenekultúra hagyományai.* A középkor virágzó magyarországi kultúrájának legdinamikusabb ágazata a liturgikus zene művelése volt. Eredményeit mesteri kiállítású kódexek őrzik. Az ezekben foglalt legalább 40-50 ezer tétel kutatása az 1960-as évek óta folyik, de még messze nem ért végéhez. A jelen projekt 15 összetartozó, kiemelkedően fontos kódexet és egy mögöttük álló hagyományt egy műfaj tükrében jellemez. A bemutatandó hagyomány egyrészt az egész országnak mintát adó Esztergomnak (és provinciájának) szokásrendje, másrészt a késő középkorban nagy fejlődésnek indult magyarországi ferences rend énekrepertoárja.

1.2. *A responzorium műfaj.* A responzorium a középkori dallamkultúra egyik legigényesebb, legartisztikusabb műfaja. Sajátossága, hogy alaprétege az antikvitásra visszanyúló, nagyjából a 6-7. század óta élő ősi tételekből áll, ugyanakkor stilárisan változó, a folytonosan megújuló európai dallamízlést tükröző tételekkel egészült ki egészen a középkor végéig. Ezzel együttjáró különlegessége az, hogy egymás mellett vannak benne a dallamtoposzokra épülő ősi alkotásmódnak (mondhatni, egy népzenei típusú repertoárnak) emlékei és a képzett musicus kezemunkáját tükröző kompozíciók. A feldolgozás nehézségei magyarázzák, hogy a műfajt annak jelentősége ellenére nemzetközileg is kevésbé kutatták: néhány elemző tanulmány mellett a modern dallamkiadások teljesen hiányoznak.

Az elmondottak azt jelentik, hogy a projekt mind a magyar, mind az egyetemes zenekultúra szempontjából alapvető jelentőségű eredményeket ígért.

2. A projekt alapelvei és elvégzett munkaterületei:

2.1. A vállalt feladat a két magyarországi (esztergomi és ferences) tradíció dokumentumaiban őrzött responzorium-tételek a) átírása; b) a tudományos közlés feltételeinek megfelelő közreadása, c) a közreadás kommentálása volt, úgy, hogy d) a közlés módja a lehető legvilágosabban mutasson rá az anyag zenei sajátosságaira.

2.2. *A repertoár.* A feldolgozandó anyag 1200 különböző zenei tételt foglal magában, egyenként legalább 4-5 forrásból, összesen tehát mintegy 5-6 ezer recordra terjed ki. Forrásainkat kiegészítik a nagyobb számban megmaradt kotta nélküli kéziratok, melyek szövegi és liturgiai szempontból teljes értékű tanúknak bizonyultak. Ezek feldolgozását a projekttel párhuzamosan a Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae (CAO-ECE) című, nemzetközi elismertségű sorozat V/A (Strigonium/Temporale) és V/B kötetében (Strigonium/Sanctorale) adtuk közre 30 forrásra támaszkodva.

2.3. *A forráskutatás.* Ahhoz, hogy az adatokat helyesen értékeljük, magukról a forrásokról is korrekt képet kellett kapnunk. Ezt az elemző munkát nagyrészt az előző években elvégeztük, és részben egy másik műfaj, az antifona összkiadásában, részben különálló nagymonográfiákban publikáltuk. Hozzátartozik ehhez három, eddig nem ismert kódex felfedezése, megismerése, részben közreadása (Isztambuli Antifonále, Isztambuli ferences antifonále, Esztergomi Breviarium Notatum). Valamennyi forrás facsimiléjéről digitális másolatot készítettünk, hogy a mikrofilmeket óvjuk, és hogy több kutató párhuzamos munkáját lehetővé tegyük.

2.4. A következő feladat *a tételek átírása volt.* Modern közlésre alkalmas átíráshoz egy megfelelő notációs rendszert dolgoztunk ki, majd megvalósítottuk ennek számítógépes változatát (Guido-font), mely nemcsak a jól olvasható kottakép előállítását könnyítette meg, hanem – a kritikai jegyzetek elkészítését előkészítendő – az egyes variánsok gyors összehasonlítását is. E módszerekkel a 15 forrás valamennyi rezponzóriumát átírtuk, majd az ellenőrzést garantáló közös munkával ellenőriztük az átírások korrektségét, végül egy harmadik fázisban a kiadásra előkészített kottagrafikát még egyszer korrektúráztuk.

2.5. *Dallamtipológia.* A magyar muzikológia egyik nemzetközileg is elismert sajátága a Bartók és Kodály műhelyében kifejlesztett tipológia alkalmazása, és egy abból kinövő gondolkodásmód meghonosítása. Ennek megfelelően az adatot sohasem magában nézzük és értékeljük, hanem egyre bővülő körben helyezük azt el. Ezzel a tipológiai módszerrel történt már kilenc évvel ezelőtt az antifonák kiadása. Annak alkalmazása különösen vonzó volt a rezponzóriumok esetében. Az első ránézésre rendkívül különböző és bonyolult dallamalkatok az összehasonlítás révén csoportokba rendeződnek és áttekinthetővé válnak. Ez nemcsak kutatás-technikai előny. A kialakuló csoportok virtuális képe ott élt az egykori énekesek fejében is, akik nem teljesen új és új műveket hoztak létre, amikor egy új szöveget a rezponzorium-műfajban megzenésítettek, hanem ebből a virtuális, mondhatni ideális alkatból generálták az egyedi darabokat. Ezzel az ősi színhagyományos kultúra kompozíciós, memorizációs és előadási technikáira kapunk nagyon világos példákat. Ahol pedig egy dallam vagy dallamcsoport ilyen tipológiai megközelítése nem működik, ez nem a kutató fogyatékosága, hanem a stílusváltozás, a modell-kompozíciókból az opus-kompozíciókba való átmenet jele, kifejeződése.

2.6. *Az elemzés.* Munka közben a rezponzóriumokat nem csak a tipológia (osztályozás) szempontjából kellett tanulmányozni, hanem egyedileg is. Az egyik megfigyelési szempont zenei: milyen kompozíciós sajátosságai vannak az adott tételnek, hogyan viszonylik a mögötte álló típushoz, hogyan alkalmazza a zömmel prózai szövegek különféle struktúráira a

dallameszményt, milyen pontokon lép túl a korábbi hagyományon, stb. A másik szempont: hogyan illeszkednek be az egyes daraboknál tapasztalt dallamválasztási, hangnemi, szerkezeti, dallamvezetési, szövegvariálási sajátosságok a nemzetközi trendekbe. Más szóval: milyen nemzetközi környezethez köti a magyar dallamot egy-egy jól megállapítható modális besorolás, verzus-választás, esetleg a szöveghez választott eltérő dallam. Más oldalról: milyen magyarországi sajátosságokat mutat ki a repertoárban a külfölddel való összehasonlítás.

2.7. *Variánskezelés.* A középkorban a dallamok nem egyetlen, változatlan formában élnek. Szinte nincs is olyan tétel, melynek kisebb-nagyobb részében ne térnének el egymástól az egyes források lejegyzései. A legfáradtságosabb munkák közé tartozik az, hogy ezekről számot adjunk, vagyis az egyes kéziratok eltéréseit világosan, az olvasó számára érthetően, s viszonylag tömören regisztráljuk. Először a magunk számára kellett pontosan rögzíteni a kézirat-változatokat (erre a számítógép színeit használtuk), majd pedig olyan jegyzetelési rendszert kellett kidolgozni, mely megfelelően ábrázolja a variánsrendszert.

3. Az elért eredmények

3.1. A feldolgozott több ezernyi dallam-átírást *számítógépen* tároljuk, a munka alapjául kiválasztott dokumentokról hard-copy készült. A teljes feldolgozott anyagot több szempontú *nyilvántartási rendszerbe* írtuk be.

3.2. A kiadás előkészítése céljából minden dallamegyed esetében kiválasztottuk az adott tradíciót legjobban szemléltető forrást, s annak adatát mintegy *normatív kottaszöveggé* dolgoztuk fel. Kialakítottuk ellenőrzött, normatív helyesírást követő szövegét, hibátlan dallamlejegyzését, azt a tájékozódás megkönnyítésére kisebb és nagyobb tagokat jelölő elválasztó vonalakkal láttuk el. Az egyes tételek esztergomi és a ferences változatait (melyek a közép-európai és itáliai dialektus különbsége miatt lényegesen eltérnek egymástól) egymás után, de külön-külön kezeltük.

3.3. Minden ilyen példához *kritikai jegyzetet* csatoltunk, mely tartalmazza:

a) a forráshelyzetet (a tételt tartalmazó források felsorolása, a visszakeresést szolgáló folioszámok);

b) a tétel liturgikus elhelyezését;

c) az egyes kéziratok eltéréseit a liturgikus elhelyezés tekintetében;

d) a szövegvariánsokat az egyes kéziratokban;

e) a szöveg és dallam együttjáró variálódásait;

f) az egyes források dallamvariánsait.

3.4. *Osztályozás:* Az elkészült dallamegyedeket hosszas és többszöri elemzés eredményeképpen tipológiai sorba rendeztük.

Ennek legnagyobb egységét a nyolc modusba való sorolás teszi. (Figyelembe kellett azonban vennünk, hogy ugyanazt a dallamot eltérő források eltérő modusba sorolhatják!)

Ezen belül a típusos vagy ahhoz közel álló tételek alkotják az I., vagy I-II. osztályt. Néhány tónus sajátosága, hogy nem csak egyetlen típust tartalmaz; ilyenkor természetesen több osztályt alakítottunk ki. Az utolsó (III., esetleg IV.) osztályba kerültek az új-stílusú kompozíciók, nagyjából a posztkaroling korszak és az érett középkor alkotásai.

Minden osztályon belül altípusokat alakítottunk ki, melyek egyrészt egy jellemző és ismétlődő részletmozzanat szerint egymás mellé állított darabokat gyűjtenek egybe, másrészt az azonos vagy hasonló módon bővített, szűkített dallamalakokat szemléltetik. Az altípusok száma osztályonként 4-6. Az újstílusú tételek osztályában rendszeresen három altípust alakítottunk ki: első a prózai tételeké, a második a késő középkorban divatossá vált hosszú ún. repetenda-melizmákat tartalmazó tételeké, a harmadik pedig az 1000 után keletkezett verses responzóriumoké.

Végül az altípuson belül a kis részletmozzanatokban egymáshoz hasonlító tételek kerültek egymás mellé. Ezek valamiféle „zeneszerzői technika” használati módját jellemzik, és a műfaj zenei nyelvét teszik az olvasó számára ismerőssé.

3.5. Ezután következett a *kísérő tanulmányok* megírása. A terjedelmes bevezető tanulmány a műfaj történetét, zenei jellemzését, a tipológia alapelveit, a források leírását, a kiadás technikáját ismerteti.

A modusonként haladó kommentár először összefoglalóan ismerteti az egyes típusok összetevőit, sorvariánsait, szerkezeti sajátosságait, majd tételről tételre haladva adja a formai és összehasonlító elemzéseket. A bevezető összterjedelme félmillió karakter. A teljes szöveget angolra is lefordítottuk.

3.6. A munkálatok közben a részmegfigyelések alapján cikkek, monográfiák, konferencia-előadások jöttek létre, melyekről a Közleményekben adunk összegzést.

4. *Készültségi fok és kiadás*

4.1. A kötet kézírata elkészült, jelenleg a revíziós munka folyik: a szövegeket még egyszer elolvassuk, az angol és magyar tanulmányokat egymással összevetjük, egyeztetjük a tanulmány és a dallamkiadás sorszámozását. Folyamatban van a kottakép utolsó revíziója, még egyszer ellenőrizzük a latin szövegek ortográfiáját. A saját használatra elkészült indexeket kiadható formára kell még hozni.

4.2. Ezzel összehangoltan folyik a kézíratszerkesztés: egyrészt a kottaanyag oldalra helyezése, tehát a tipográfiai kép kialakítása, másrészt a szövegrész technikai egységesítése.

4.3. Előzetes megállapodás szerint a kötetet a Bärenreiter Verlag fogja kiadni a nemzetközi hírű Monumenta Monodica Medii Aevi c. sorozatban, ott, ahol V/1-2-3 kötetként antifona-összkiadásunk is megjelent. A kötet várható terjedelme 1500 oldal (kb. 1200 oldal kotta + 300 oldal szöveg), nyilván ismét három kötetbe tagoltan.

5. A kötetet a II. félévben küldjük ki előbb a sorozat szakmai Editorial Boardjához, mely nyilvánvalón gondosan átnézi és lektoráltatja. Kívánságaik szerint újabb revízió következik, majd a camera-ready forma kialakítása, melyet a kinyomtatásra leadhatunk. Ezen stádiumok időzítése azonban már saját hatáskörünkön túlesik.

5. Hasznosítás

Bár az OTKA elvárásai szerint elméleti munkáknál nem kell hasznosítási tervet készíteni, de néhány következtetés magától adódik:

5.1. A megjelenendő munka az első rezponzórium-összkiadás lesz a nemzetközi zenetudományban. Valószínű, hogy akár egyes tételek kutatásánál, akár a műfaj tanulmányozása során, akár a korai zenetörténet általános kérdéseinek tárgyalásánál gyakran idézni fogják.

5.2. Ugyanilyen megtermékenyítő hatása lehet a hungarológiai kutatásokra. Meggyőzően szemléltetni fogja középkori zenekultúránk magas színvonalát, s fontos szempontokat kínál könyvkultúránk megítéléséhez.

5.3. Bizonyos, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi egyetemi oktatásban egyes szakterületeken nélkülözhetetlen alapkönyvvé válik, melyből egy eddig hozzáférhetetlen zenei anyagot ismerhetnek meg tanárok és diákjaik.

5.4. A zenei előadóművészet területén ma előtérbe került korai zenetörténet fontos forrásanyaghoz jut, melyből hangversenyező, hanglemezfelvételeket készítő együttesek bőségesen meríthetnek.

5.5. Végül felbecsülhetetlen értékű forrásanyaghoz jutnak azok a liturgiátörténeti kutatások, melyek az utolsó két-három év eseményei révén mind elméleti, mind gyakorlati szempontból különleges aktualitást nyertek.

Vagyis összegezve: az OTKA segítségével létrejött, 2008-ban befejezett munkálatok a tudományosság és kultúra sok területén, a testvér-diszciplínákban és a tudomány-művészet

közös területén gyümölcsöztethető értékek feltárásához vezettek, melyek feltehetően a hazai muzikológia nemzetközi megbecsültségét is emelni fogják.

Melléklet:

Szent István király zsolozsmájának responzóriuma az összkiadásban:

1213 STR: Steph. rex/N3/R2. F: STR-3: f.115v, -8: p.635, -I/3/2: f.15v, IST:

1 _____ 2 _____ 3 _____

No - bi - lis stir - pe rex san -

4 _____ 5 _____ 6 _____ 7 _____

ctus sed fi - de no - bi - li - or ca - ri - ta -

8 _____ 9 _____ 10 _____ 11 _____

te ro - bo - ra - tus et spe - i non im - me - mor

12 _____

post - quam cur - sum con - sum - ma - vit prae - sens sper - nens sae -

13 _____

cu - lum Je - su Chri - sto com - men - da - vit glo - ri - o -

14 _____ 15 _____ 16 _____

sum spi - ri - tum * of - fe - runt quem ad su -

17 _____ 18 _____ 19 _____

- per - na an - ge - lo - rum ag - ni - na re - gna -

20 _____

tu - rum in ae - ter - na be - a - to - rum pa - tri - a.

V) Re - ge si - bi pro su - bla - to pii moe - rent Hun - ga - ri sed col -

21 _____ 22 _____

le - ga pro col - la - to ci - ves gau - dent cae - li - ci.

T-M: -8, -1/3/2, IST: *et spei non in memor:* -8: *gaudent caelici:* -1/3/2: *gaudent caelici:* IST: *postquam:* IST: *gloriosum:* M: -3, -8, -1/3/2: *gloriosum:* β , -3, -1/3/2, IST: V) *hungari:* β .

1 (-8, -1/3/2, IST) 2 (-8, -1/3/2, IST) 3 (IST) 4 (-8, -1/3/2, IST) 5 (-8, -1/3/2, IST) 6 (IST) 7 (-8, -1/3/2, IST) 8 (-8, -1/3/2, IST)

9 (-1/3/2, IST) 10 (-8, -1/3/2, IST) 11 (-8, -1/3/2, IST) 12 (-1/3/2, IST) 13 (-8, -1/3/2, IST) 14 (-8, -1/3/2, IST) 15 (-8, -1/3/2) 15 (IST)

16 (IST) 17 (-8, -1/3/2) 17 (IST) 18 (-8, -1/3/2, IST) 19 (IST) 20 (-1/3/2, IST) 21 (-8) 22 (IST)

-8: *Nobilis:* +², *nobilior:* +², *caritate:* +², *non immemor:* +³, *immemor:* +⁴, *postquam:* +⁴, *saeculum:* +, *offerunt:* +³, *quem:* +³, *ad:* +², *suprema:* +², *agmina:* +² -³, *beatorum:* +² -³, V) *Rege:* +³, *pi:* +, *collega:* +, *cives:* +.